

Received/Geliş: 28.04.2025 / Accepted/Kabul: 28.04.2025

“TÜRKİYE’Yİ LAİKLEŞTİREN YASALAR: 3 MART 1924 TARİHLİ YASALARIN KABULÜNÜN 100. YILI” ADLI ESERİN TANITIM, TAHLİL VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Tuba Nur YILDIZ¹

Özet

Bu çalışmada “Türkiye’yi Laikleştiren Yasalar 3 Mart 1924 Tarihli Yasaların Kabulünün 100. Yılı” Adlı Eserin Tanıtım, Tahlil ve Değerlendirilmesi yapılmıştır. Halifelik kurumunun kurulmasından kaldırılmasına kadar geçen sürede geçirdiği aşamalar incelenmiştir. Dört halife devrinden itibaren halifelik kurumunun değiştiği üzerinde durulmuştur. Genelkurmay Başkanlığının ve Diyanet İşleri Başkanlığının kurulması ve geçirdiği aşamalar yazarlar tarafından ele alınmıştır. Tevhidi Tedrisat Kanunun kabulü ve Atatürk döneminde yapılan laiklik hareketleri incelenmiştir. Altı ana bölümden oluşan çalışmada her çalışmanın tahlil ve değerlendirilmesi yapılmıştır. Çalışmanın bütününde halifelik kurumunun içi boş bir kurum olduğu üzerine durulmuştur. Atatürk’ün dine karşı hoşgörülü olduğu ve Türkiye Cumhuriyeti’ni modern bir hale getirmek için 3 Mart 1924 yasalarının kabul edildiği üzerine durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Cumhuriyeti, Halifelik, Yasalar, Laiklik, Genelkurmay Başkanı.

INTRODUCTION, ANALYSIS, AND EVALUATION OF THE WORK TITLED ‘THE LAWS THAT SECULARIZED TURKEY: THE 100TH ANNIVERSARY OF THE ADOPTION OF THE LAWS OF MARCH 3, 1924’

Abstract

In this study, the introduction, analysis, and evaluation of the work titled "The Laws that Secularized Turkey: The 100th Anniversary of the Adoption of the Laws of March 3, 1924" have been made. The stages through which the institution of the caliphate passed, from its establishment to its abolition, have been examined. The changes in the institution of the caliphate from the era of the Four Caliphs onwards have been emphasized. The establishment and developments of the General Staff and the Presidency of Religious Affairs have been addressed by the authors. The acceptance of the Law of Unification of Education and the secularization movements during Atatürk’s era have been analysed. In the study, which consists of six main sections, each part has been analysed and evaluated. Throughout the study, it is emphasized that the institution of the caliphate was an empty institution. It is also emphasized that Atatürk was tolerant toward religion and that the adoption of the laws of March 3, 1924, was aimed at modernizing the Republic of Turkey.

Key Words: Republic of Turkey, Caliphate, Laws, Secularism, Chief of General Staff.

Türkiye’yi Laikleştiren Yasalar: 3 Mart 1924 Tarihli Yasaların Kabulünün 100. Yılı, (Editör: Behçet Kemal YEŞİLBURSA), Sentez Yayıncılık, Ankara 2024, 320 sayfa, ISBN: 978-625-6339-09-5

¹ Araştırma Görevlisi, Kastamonu Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, tnyildiz@kastamonu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6817-2667.

Bursa Uludağ Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Behçet Kemal Yeşilbursa editörlüğünde hazırlanan “*Türkiye’yi Laikleştiren Yasalar: 3 Mart 1924 Tarihli Yasaların Kabulünün 100. Yılı*” adlı eser 2024 yılında okuyucunun ilgisine sunuldu. Eser Halifeliğin de kaldırıldığı tarih olan 3 Mart 1924 sayılı yasaların 100. yılına armağan edildi.

Eserde ön plana çıkan kavramlar şunlardır: Halifelik, laiklik, modern, çağdaş, millet, ümmet, padişah, 3 Mart 1924 Yasası, siyaset, Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti, Genelkurmay Başkanlığı, Tevhid-i Tedrisat Kanunu, saltanat, dört halife vb.

Burada tanıtım ve kritiğini yapacağımız bu eser, kısa bir önsöz, giriş, altı ana bölüm, sonsöz ve dizin kısmından oluşmaktadır. Ayrıca her bölümün sonunda kaynakça ve değerlendirme yer almaktadır. Editör, eserin önsözünde (s. 9-13) Halifeliğin kaldırılmasının önemine değinerek 3 Mart 1924 tarihli yasalarla Şer’iye ve Evkaf, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekaletlerinin kaldırılması ve Halifeliğin sona erdirilmesi, Tevhid-i Tedrisat Yasası ile öğretimde birliğin sağlanması gibi konular hakkında bilgi vermiştir. Halifeliğin kaldırılmasıyla birlikte, Cumhuriyet Türkiye’inde gerçekleştirilecek devrimlerin önünün açıldığı belirtilmiştir. Osmanlı Devleti döneminde başlanan modernleşme çabalarının aksine, Türkiye Cumhuriyeti’nde ve Atatürk öncülüğünde Batı medeniyetinin bir bütün olarak benimsenmiş olduğu ifade edilmiştir. Yazar, laiklik ve modernleşmenin, bir ülkenin tarihindeki gelişme ve kalkınma açısından son derece önemli olduğunu vurgulamaktadır. 3 Mart 1924 tarihli yasanın 100 yıl sonra, günümüz Türkiye’inde meydana gelen tartışmalar ışığında değerlendirildiğinde, oldukça yerinde bir kanun olduğu anlaşılmaktadır. Bu noktada eserin yazılma amacının, Cumhuriyetin ilk yıllarında laikliğe yönelik saldırıların son yıllarda artması üzerine, laiklik hakkında olumlu bir bakış açısı sunmak olduğu görülmektedir. Eserde, laikliğin bulunmadığı bazı Ortadoğu ülkelerine örnekler verilmiştir. Bu ülkelerde halkın maruz kaldığı felaketler, laik bir sistemin eksikliğine bağlanmıştır.

Altı bölümden oluşan eserin ilk bölümü Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Nadim Macit tarafından kaleme alınan “*Hilafet Düzeni: Düşler ve Gerçekler*” başlıklı çalışmadır. İkinci bölüm Ufuk Üniversitesi Tarih bölümü Öğretim Üyesi Doç. Dr. Rezzan Ünalp tarafından kaleme alınan “*Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekaletinin Kaldırılması-Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetinin (Genelkurmay Başkanlığı) Kurulması*” başlıklı çalışmadır. Üçüncü bölüm Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Tarih bölümü Öğretim Üyesi Doç. Dr. Ayşe Yanardağ tarafından kaleme alınan “*Türk İnkılabında Toplumsal ve Siyasal Bir Örgütlenme Olan Diyanet İşleri Riyasetinin/Başkanlığının Kurumsallaşması*” başlıklı çalışmadır. Dördüncü bölüm İstanbul Üniversitesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi Doç. Dr. Betül Batır tarafından kaleme alınan “*Eğitimde Birlik: Tevhid-i Tedrisat Yasası*” başlıklı çalışmadır. Beşinci Bölüm Ege Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Mevlüt Çelebi tarafından kaleme alınan “*Atatürk Döneminde Türkiye’nin Laikleşmesi*” başlıklı çalışmadan oluşmaktadır. Altıncı ve son bölüm ise Bursa Uludağ Üniversitesi Tarih bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Behçet Kemal Yeşilbursa tarafından kaleme alınan “*Atatürk, Din ve Laiklik*” başlıklı çalışmadır.

1-Hilafet Düzeni: Düşler ve Gerçekler

Prof. Dr. Nadim Macit tarafından kaleme alınan ilk bölüm (s. 15-148) giriş ve 3 kısımdan oluşmaktadır. *Hilafetin Kuruluşu, Çöküşü ve İlgası* başlıklı giriş kısmında İslam ülkelerinde siyasi düzen olarak uygulanan hilafetin tarih boyunca çeşitli aşamalardan geçtiği belirtilmiştir. Hz. Muhammed'in vefatının ardından ortaya çıkan liderlik boşluğunun nasıl halifelik kurumuna dönüştüğü ve bu süreçte ilk halifenin nasıl belirlendiği ayrıntılı şekilde incelenmiştir. Hz. Muhammed'in vefatına yakın halifelik meselesi tartışılmıştır. Osmanlı Devleti'nde dini esasa bağlı olarak görülen ve Cumhuriyet Türkiye'sinde kaldırılmasında bazı kesimlerin tepkisine neden olan bu kurumun kaldırılmasında yazarın "Demek ki hilafet meselesi bizzat Kur'an ve Hz. Peygamber'in tanımladığı ve esaslarını oluşturduğu bir kurum değildir. Hz. Peygamberin vefatından sonra muhtelif bileşenlere bağlı olarak oluşturulmuş bir kurumdur" cümlesinden hareketle halifeliğin dini bir hüküm gereği değil siyasi bir mesele olduğu vurgusu yapılmaktadır. Yazar halifeliğin tanımlarına dair önemli kaynaklardan alıntılar yapmış ve bazılarının halifelik tanımına uyarken bazılarının ise uymadığını belirtmiştir. Nitekim Abdullatif el-Harputi'nin "Hilafeti, Allah'ın halifesi olan peygambere niyabet etmektir" şeklindeki tanımı hatalı tanım olarak nitelmiştir. Çünkü Kur'an'da Allah'ın halifesi şeklinde bir tanımlamanın olmadığı izah edilmiştir. Ebu'l Meali el Cüveyni'nin "Hem fertlerin hem de toplumun din ve dünya işlerini ilgilendiren konularda mutlak bir başkanlık ve geneli kapsayan bir idareciliktir" tanımı daha doğru bir tanım olarak nitelendirilmiştir. Halifelik dört büyük halife Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin halifeliğinin ardından kılıç zoru ile Muaviye'nin aldığı halifelik ile farklı bir aşamaya geçmiştir. Bu dönemden itibaren ciddi aşamalar geçirerek simgesel olarak kalan halifelik 1517'de Yavuz Sultan Selim döneminde devralınarak farklı biçimde şekillenmiştir. Yazar Osmanlı Devleti'nde farklı yorumlanan halifeliğin meşruiyetini çoktan kaybettiğini ifade etmiştir. Bu bağlamda yazar, dört büyük halifenin sonuncusu olan Hz. Ali'nin (661) vefatından 3 Mart 1924'e kadar geçen 1263 yıllık süreci çeşitli aşamalardan geçerek sembolik ve meşruiyetini kaybeden bir kurum olarak nitelmiştir.

İlk kısımda *Hilafet Düzeninin Oluşumu* başlığı altında hilafet kavramının kökeni ve ilkeleri üzerinde durulmuştur. Halifelik kavramının geçtiği kaynaklara örnek verilmiştir. Aynı başlık altında Halifeliğin dini bir mesele değil de siyasi bir mesele olduğunu belirterek şayet dini bir mesele olarak görülürse o zaman Hz. Muhammed döneminde İslam dininin eksik olduğu anlamına geleceğini belirtmiştir. Halifelik seçiminde yaşanan tartışmalar ve dört büyük halifenin nasıl seçildiği anlatılmıştır. Seçimler, yaşanan gerginlikler, halifeye karşı olanlar, halifelere suikast okuyucuya sunulurken farklı bakış açıları ile değerlendirilmiştir. Hz. Ali döneminde yaşanan problemlere karşılık Hz. Ali'nin ihtilafları kılıçla çözeceğini söylemesi halife devrinin hukukunun artık işlemediğinin göstergesi olarak değerlendirilmiştir. Bu bölümde en dikkat çekici nokta ise yazarın halifeliği dini değil siyasi bir müessese olarak yorumlamasıdır. Bu yorumlama ile halkın da halifeye dini mi? yoksa siyasi mi? şeklinde bir anlam yüklemesi gerektiğine dair belirsizliklere yol açmıştır. Nitekim bu durum; "İnsanlar, halifeye nasıl davranacakları konusunda zihni bulanıklığa düştüler" ifadesi ile doğrulamaktadır. Yazar biat meselesi hakkında açıklamalar yaparak Kur'an'dan ayetler vermiştir. Biat kavramının ne olduğu ve geçirdiği siyasi dönüşümlere değinilmiştir. İkinci kısımda *Hilafetin Saltanata Dönüşümü: Fikri- Siyasi Kriz ve Çöküş* başlığı altında tarih boyunca hilafetten

saltanata dönüşüm evreleri anlatılmıştır. Emevîler, Memlükler ve Osmanlı dönemlerinde saltanatın nasıl anlaşıldığı belirtilmiştir. Bununla birlikte hilafet Muaviye döneminden itibaren seçim usulünün terk edildiği, hilafetin babadan oğula geçtiği açıklanmıştır. Dört halife devrinden sonra itaatsizliğin ortaya çıktığı belirtilmiştir. Üçüncü kısımda ise *Hilafet Kurumunun İlgası ve Hakimiyet-i Milliye* başlığı ele alınmıştır. Bu kısımda iktidarı kılıç zoruyla ele geçiren Muaviye'nin halifelik devresinin çeşitli argümanlarla "Halifeliğin saltanatı" olarak değerlendirilmiştir. Muaviye'nin, oğlu Yezid'i veliaht tayin etmesi halifeliğin babadan oğula geçen bir saltanat sistemine evrilmesine yol açmıştır. Bu yapılırken aile menfaati ön planda din ikinci plana atılmıştır. Halifeliğin Emevîler'den Abbasîlere geçiş aşamalarının anlatıldığı bu kısımda halifeliğin Abbasiler döneminde İslami bir isim altında monarşik yapıya döndüğü üzerinde durulmuştur. Halifelik Moğolların Abbasi hakimiyetine son verdiği 1258 yılından itibaren sadece bir unvan olarak kalmıştır. 1517'de Osmanlı'ya geçen halifelik 400 yıldan fazla Osmanlı Devleti'nde olduğundan bahsedilmiştir. Devletin geçirdiği zor şartlar dini açıdan değerlendirildiğinde İslam toplumlarını bir araya getiren simgesi sadece şekilsel kalarak, kavram içi boş olarak kalmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti topraklarının Mütarekeye aykırı olarak işgale uğraması ile Millî Mücadele Hareketi başlamıştır. Atatürk önderliğindeki bağımsızlık mücadelesine Osmanlı padişahı "Sultan-Halife" bağımsızlık için savaşanları asi olarak niteleyerek halifeliğin temel ilkesinin ihlal edildiği belirtilmiştir. Ancak halifelikte halife olan kişi önceki aşamalarda olduğu gibi bu dönemde de her ne kadar "içi boş bir kavram" olarak nitelense de "halife" mevkiini korumayı arzulamaktaydı. Çalışmada ilgi çekici bir diğer nokta ise, 1000 yıldan fazla bir süre önce halifenin hangi şartlarda düşeceğine dair belirtilen şu düşüncedir: "Halife, ehli harbin eline düşer ve her türlü çabaya rağmen esaretten kurtulması ümitsiz olursa, seçmenler heyeti bir başkasını halife olarak seçer ve ona biat eder." Bu düşünceden hareketle, 10 Ağustos 1920'de Sevr Antlaşması'nın imzalanmasıyla geriye bir miktar toprak bırakan Osmanlı halifesinin esir olduğu sonucuna varılmıştır. Şayet halife esaret altındaysa başkası seçilir şeklinde bir anlayışla halife saf dışı bırakılmıştır. Bu şekilde yeni kurulacak idareye meşruluk kazandırılmaya çalışılmıştır. Siyasi bir mesele olarak değerlendirilen hilafet kurumu bu dönemde dini bir mesele olarak yorumlanarak tüm İslam alemine cihat çağrısında bulunsada fayda vermemiştir. 29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin ilan edilmesiyle birlikte 632 yılından beri var olan halifeliğin ortadan kaldırılması fikrini beraberinde getirmiştir. Yazar 3 Mart 1924'te ortadan kaldırılmasıyla birlikte halifeliği dini ve siyasi bir mesele olarak gören görüşlere yer verilmiştir. Yazar halifeliğin kaldırılması fikrinin Meclis'te tartışmalara yol açtığını belirtmiştir. Mecliste yasa tartışılırken Halifelğe taraf olan ve muhalif olan mebuslara ait alıntılar verilmiştir. Halifelik taraftarı mebuslar ülkenin buna hazır olmadığını savunmuşlardır. Halifelik karşıtı olanlar ise, şahıs hakimiyeti yerine millet hakimiyetine dayanan Cumhuriyet rejimini desteklemiş ve bunun İslam'a aykırı olmadığını savunmuşlardır.

Yazar çalışma boyunca Halifeliğin dini değil siyasi bir kurum olduğundan hareketle İslam hukukçularından aktardığı alıntılarla Halifeliğin İslam'da yeri olmadığını yinelemektedir. Yazar konu hakkında önemli isimlerden alıntı yaparak argümanlarını okuyuculara kabul ettirmeye

çalışmaktadır. Yazar dört halife devrinden sonra Osmanlı Devleti dönemi dahil halifeliğin sultan unvanı şeklinde kullanılarak baskıcı bir rejime dönüştüğünü belirtmiştir. Çalışmanın sonuç kısmında yazarın değerlendirmesi çerçevesinde tarihin çeşitli dönemlerinde ciddi dönümüşümler geçiren, Muaviye döneminde saltanata dönüşen, Osmanlı döneminde farklı yorumlanan halifeliğin dini bir dayanağı olmadığı ve siyasi bir düzen olduğu savunulmuştur.

2-Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekaletinin Kaldırılması- Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetinin (Genelkurmay Başkanlığı) Kurulması

Doç. Dr. Rezzan Ünalp tarafından kaleme alınan ikinci bölüm (s. 149-200) giriş ve 10 kısımdan oluşmaktadır. Giriş kısmında 18. yüzyıldan itibaren Rusya, Almanya, Fransa gibi Avrupa ülkelerinde Harp Okulları kurulurken Osmanlı'da ise 1818'de² Genelkurmay Başkanlığı ve Harp Akademisi kurulduğundan bahsedilerek tarihsel bir bilgi verilmiştir. Çalışmada Osmanlı Devleti döneminde Tanzimat ile başlayan yenilik hareketlerinden bahsedilmiştir. Bu gelişmeleri takip eden süreçte 1834'te kurulan Kara Harp Okulunun tarihsel sürecine değinilmiştir. Bölümün birinci kısmında *Erkan-ı Harbiye Dairesi'nin Kurulması* başlığı altında 1860'ta kurulan Erkan-ı Harbiye Dairesinin ilk sıralarda etkili faaliyet göstermediği belirtilerek geçirdiği aşamalar açıklanmıştır. Erkan-ı Harbiye Dairesinin I. Dünya Savaşında savaşın getirdiği şartlarla Alman generale bırakıldığı belirtilmiştir. İkinci kısımda *Millî Mücadele Dönemi: Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekaleti* başlığı altında Millî Mücadele döneminde Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekaletinin durumu ve vekaletin başkanı üzerinde durulmuştur. Ancak bu bölümde geçici hükümetin kurulması ve Meclis içinde yaşanan durum ayrıntılı verilerek vekaletin kuruluşu üzerinde daha az durulmuştur. Osmanlı Devleti'nde Harbiye Nezaretine bağlı olan Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti (Genelkurmay Başkanlığı) ayrı bir bakanlık olmuştur. Bu dönemde Bakanlığın taleplerinin Meclis tarafından yerine getirildiği belirtilmiştir. Üçüncü kısımda *Millî Müdafaa Vekaleti* başlığı altında ele alınmıştır. Vekaletin görevleri, Ankara'ya taşınması ve 1920'de Fevzi Paşa'nın atandığı belirtilmiştir. Dördüncü kısımda *Milletvekili Olan Komutanların Ordudan Tasfiyesi* başlığı ele alınmıştır. Burada Cumhuriyetin ilanı ile birlikte milletvekili olan komutanların ordudan tasfiye edilmesi için çıkarılan kanunlara değinilmiştir. Söz konusu kanunun Mustafa Kemal'e muhalif gruba karşı çıkarıldığı belirtilmiştir. Beşinci kısımda *Cumhuriyet Dönemi: Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetinin Kurulması* başlığı ele alınmıştır. Erkan-ı Harbiye riyasetinin kurulması süreci üzerinde durulmuştur. Nitekim 3 Mart 1924 tarihli kanun ile Şeriye ve Evkaf Vekaleti ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekaletinin kaldırıldığına değinilmiştir. İşlerinde bağımsız olan Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti yani Genelkurmay Başkanlığının kuruluşu açıklanmıştır. Yazar kanunun maddelerini açıklayarak Genelkurmay Başkanlığının bundan sonraki gelişimi hakkında bilgi vermiştir. Genelkurmay Başkanının en üst merci olması sağlanmak istenmiş, Millî Savunma Bakanlığının Genelkurmay'ın emrine verilmesine yönelik Meclis içinde ortaya çıkan eleştiriler üzerine durulmuştur. Ayrıca Başkomutanlık yasasına karşı Meclis içinde muhalif görüşlere yer verilmiştir. Altıncı kısımda *1924-1944 Dönemi* adlı başlıkta riyasetin 20 yıllık süreci üzerinde durulmuştur. Planlama organı olan Riyasetin 1935'te Genelkurmay

² Çalışmada 1818 olarak geçmektedir. Ancak Genelkurmay Başkanlığı (Seraskerlik makamı) 1826'da kurulmuştur. Harp Akademisi (Erkan-ı Harbiye Mektebi) 1848'de kurulmuştur.

Başkanlığı adını alarak 1924-1944 arasındaki yapısı anlatılmıştır. Yedinci kısımda *1944-1949 Dönemi* adlı başlıkta 5 yıllık kısa bir süreç ele alınmıştır. Genelkurmay Başkanlığının 1944-1949 arası geçirdiği dönüşümler ele alınmıştır. 1944'te ciddi bir değişiklik yapılarak Genelkurmay Başkanlığı Başbakanlığa bağlanmıştır. Böylece bağımsızlığı ortadan kaldırılarak yeni bir safhaya girilmiştir. Genelkurmay Başkanlığının vazifeleri, atama kriterleri hakkında 1949'da tekrar bir değişiklik yapılarak Millî Savunma Bakanlığına bağlanmıştır. Sekizinci kısımda *1949-1961 Devresi* adlı başlıkta 12 yıllık bir değişim incelenmiştir. Yazar Demokrat Parti döneminde ordunun partizanca siyasete alet edildiğini belirterek bu gibi hareketlerin 27 Mayıs ihtilaline yol açtığını belirtmiştir. 1961 Anayasasında ise Türk Silahlı Kuvvetleri Komutanlığı, Genelkurmay Başkanlığına verilmek suretiyle farklı bir döneme girildiğinin bilgisi verilmiştir. Bu suretle 1966'da Genelkurmay Başkanlığının Millî Savunma Bakanlığına bağlılığı kaldırılmıştır. 1970 yılı Genelkurmay Başkanlığı ve Millî Savunma Bakanlığının, teşkilat olarak birbirinden ayrıldığı dönem olmuştur. Dokuzuncu kısımda *1982 Anayasası ve Türk Silahlı Kuvvetleri* adlı başlıkta Genelkurmay Başkanlığında yapılan değişikliğin devam ettiği ifade edilmiştir. Bu kısımda 1982 Anayasasında Genelkurmay Başkanlığının nizamnamesi üzerinde değişiklik yapılması neticesinde merkeziyetçi bir yapıya dönüştürüldüğü üzerinde durulmuştur. Ülkede yaşanan darbe ve darbe girişimlerine değinilerek 2016 başarısız darbe girişiminin ardından 2018'de tekrar bir değişiklik yapıldığının bilgisi verilmiştir. Onuncu kısımda *2018'de Genelkurmay Başkanlığına Getirdiği Değişiklik* adlı başlıkta Genelkurmay Başkanlığında yapılan değişiklikler üzerinde durulmuştur. Bu süreçte önceki dönemlerde yaşanan askeri vesayetın ağırlığı ortadan kaldırılarak Genelkurmay Başkanlığı Cumhurbaşkanlığına bağlanması istenmiştir. Ancak beş gün sonra tekrar Millî Savunma Bakanlığına bağlanmasına karar verilmiştir.

Yazarın sonuç kısmı değerlendirildiğinde; Genelkurmay Başkanlığının kurulması Cumhuriyet dönemi boyunca geçirdiği aşamalar aktarılmıştır. Ordunun siyasete sürekli dahil olduğu Türkiye'de Genelkurmay Başkanlığının vazife ve statüsünde dönemin iktidarı tarafından sürekli değişiklikler yapıldığı vurgulanmıştır. Her iktidar döneminde dönemin şartlarına uygun olarak (I. Dünya Savaşı, İstiklal Harbi, II. Dünya Savaşı) başkanlıkta değişmelere gidildiğine değinilmiştir. Özellikle darbe veya darbe girişimleri neticesinde değişiklik yapılarak kurumun siyasetin dışında tutulmasına özen gösterildiği ifade edilmiştir. 2018 sonrası dönem ise öncekilerden farklı olarak ordu üzerinde sivil yönetimin arttığı bir dönem olmuştur, denilerek çalışma hakkında genel olarak bir değerlendirme yapılmıştır.

Çalışmanın gereğinden fazla başlıklara bölündüğü söylenebilir. Örneğin 1924-1944 ve 1944-1949 arası iki döneme ayrılmak yerine tek başlık altında verilebilirdi. Yine konu bütününde zaman zaman kronolojiye dikkat edilmemiştir. 1961 ve 1982 arası Genelkurmay Başkanlığının tarihsel süreci boşluk olarak kalmıştır. Aynı şekilde 1982 ve 2018 arası sürece de değinilmemiştir. Şayet tarihsel bir bölümlenme yapıldıysa tarihi sürece uygun olarak bahsedilebilirdi. Çalışmanın 2018'in Genelkurmay Başkanlığı'na Getirdiği Değişiklik başlığında 2018 ve sonrası sürecine yer verilmesi yerine daha önceki süreçlerdeki değişiklikler tekrardan anlatılmıştır.

3-Türk İnkılabında Toplumsal ve Siyasal Bir Örgütlenme Olan Diyanet İşleri Riyasetinin/Başkanlığının Kurumsallaşması

Doç. Dr. Ayşe Yanardağ tarafından kaleme alınan üçüncü bölüm (s. 201-228) giriş ve 6 kısımdan oluşmaktadır. Giriş kısmında Diyanet İşleri Başkanlığının kurumsallaşması ve kurulması sürecinin kendine özgü niteliklerle oluştuğu belirtilmiştir. Birinci kısımda *Türk Örgütlenme ve Kurumsallaşma İhtiyacını Ortaya Çıkaran Tarihi Şartların Değerlendirilmesi* başlığı ele alınmıştır. Burada kurumsallaşma ihtiyacını ortaya çıkaran tarihi şartların bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu süreçte 19. yy.'dan başlanarak ortaya çıkan eşitlik, özgürlük kavramlarının Avrupa'da kanlı savaflara neden olduğundan bahisle devam eden süreçte Osmanlı'yı paylaşma arzusu ve Dünya Savaşına dönüşmesine değinilmiştir. Savaşın neticesinde ülkenin işgal edilmesi ve buna karşılık Anadolu'da başlayan bağımsızlık mücadelesi anlatılmıştır. Yazar, İstanbul hükümeti Hristiyan devletlerin isteği üzerine Millî Mücadeleyi destekleyenlere karşı fetva verilmesinin Şeyhülislamlık dini kurumun bozulduğu anlamına geldiğini savunmuştur. Kurumun bozulması yeni bir dinsel kurumun ortaya çıkması zarureti doğurmuştur. Böylece İstanbul hükümetinin fetvasına karşılık Ankara hükümeti bir fetva yayınlamıştır. Nitekim İstiklal Harbi boyunca müftülerden ve din adamlarından fetvalar ve nasihatlerle destek alınmıştır. İkinci kısımda *Diyanet İşleri Riyasetinin/Başkanlığının Kurulması (3 Mart 1924)* adlı başlıkta riyasetin kurulması üzerinde durulmuştur. 3 Mart 1924 tarihli yasa ile Şeriyeye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiyye-i Umumiye Vekaletlerinin ortadan kaldırılmasına dair kanunun kabul edilmesi ile Diyanet İşleri Başkanlığının kurulduğu anlatılmıştır. Yazarın, yasayı madde madde açıklarken yasada laiklik kelimesinin geçmediğinin belirtmesi dikkat çekici bir durumdur. Nitekim laiklik adı altında yapılan bir kanunda laiklik ifadesinin neden geçmediğinin izahının yapılması gerekliydi. Diyanet İşleri Başkanlığının vazifeleri ve çalışmalarına değinilmiştir. Üçüncü kısımda *Atatürk Döneminde Diyanet İşleri Riyaseti/Başkanlığı Hakkındaki Düzenlemeler (1924-1938)* adlı başlık ele alınmıştır. Riyasetin işlerinde yapılan değişiklik ve düzenlemeler üzerinde durulmuştur. Başkanlığın vazife, maaş, kıyafet, cami hizmetleri, müftü ve diğer görevlilerin vazifesi gibi konularda kararlar alınmıştır. Ayrıca başkanlığın taşra ve merkez teşkilat kadrosu oluşturulmuştur. Dördüncü kısımda *Birinci Kısım Merkez Teşkilatı* adlı başlık ele alınmıştır. Birinci Kısım Merkez Teşkilatının Müşavere Heyeti, Zat İşleri Müdürlüğü, Yazı İşleri Müdürlüğü ve Musafırlar Tetkik Heyetinden oluştuğu ve her heyetin kendi içinde vazifeleri açıklanmıştır. Müşavere Heyetleri fetva veren bir kurum olarak değerlendirilse de Osmanlı döneminden farklı olarak her alanda fetva vermesine müsaade edilmeyerek sınırlandırıldığı belirtilmiştir. Beşinci kısımda *İkinci Kısım Vilayetler Teşkilatı* adlı başlık ele alınmıştır. Bu kısımda müftü, vaizlerin, müdürlerin vazifeleri açıklanmıştır. Altıncı kısımda ise *Diyanet İşleri Başkanlığı Hakkındaki Diğer Kanunlar* adlı başlık ele alınmıştır. Çalışmanın bu kısmında Diyanet İşleri Başkanlığı hakkındaki kanunlarda yapılan değişikliklerin neler olduğu belirtilmiştir. Müşavere Heyeti kaldırılarak yerine Din İşleri Yüksek Kurulu kurulmuştur. Merkez ve taşra teşkilatının görevlerindeki düzenlemelerden bahsedilmiştir.

Yazarın sonuç kısmı değerlendirildiğinde, I. Dünya Savaşı sonrasında Anadolu'nun işgal edilip, Meclis'in basılarak mebusların tutuklandığına değinilmiştir. Bu dönemde Anadolu'da

işgale karşı örgütlenmelerin oluşturulduğu vurgulanmıştır. Ayrıca, İstanbul hükümetinin bağımsızlık hareketini savunanlara karşı çıkardığı fetvanın, İslam'ın ilkelerine aykırı olduğuna işaret edilmiştir. İstanbul fetvası, Müslümanları birbirlerine kırdıran bir etki yaratmışken, Ankara Müftüsü Rıfat Börekçi'nin fetvası buna karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Yazar, Börekçi'nin fetvasının, dinsel örgütlenmenin başlangıcı olduğunu ifade etmiştir. Yazar, İstanbul hükümetinin fetvasına karşılık olarak Rıfat Börekçi tarafından verilen fetvayı, yeni kurumsallaşma yolunda atılmış önemli bir adım olarak değerlendirmiştir. Ayrıca, yeni devletin kurulmasında Ankara fetvasının büyük bir etkisi olduğunun altı çizilmiştir. Bununla birlikte, Diyanet İşleri Başkanlığının kurulmasını öngören yasada "laiklik" ifadesinin yer almadığına dikkat çekilmiş, "Türkiye'yi Laikleştiren Yasalar 3 Mart 1924" başlığından hareketle laikleştirme amacıyla hazırlanan kanunda laiklik kavramının neden yer almadığı çalışmada belirtilmemiştir.

4-Eğitimde Birlik: Tevhid-i Tedrisat Yasası

Doç. Dr. Betül Batır tarafından kaleme alınan dördüncü bölüm (s. 229-273) giriş ve 9 kısımdan oluşmaktadır. Giriş kısmında yazar tarafından Türk eğitim tarihi hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır. Yazar, eğitimi; ulus eğitimi, dini eğitim ve ulusal eğitim olarak üç döneme ayırmıştır. Eğitimin zamanla dini sisteme evrilerek ve bu suretle medrese eğitimine dönüştüğü açıklanmıştır. Cumhuriyetin ilanı edilmesiyle eğitimde ciddi değişikliklerin belirtileri ortaya çıktığını belirten yazar 3 Mart 1924'te Tevhid-i Tedrisat Yasası kabul edilerek laik eğitim sistemimin temellerini atıldığını ifade etmiştir. Birinci kısımda *Tevhid-i Tedrisat Yasasına Giden Süreçte Eğitimin Yapısı* adlı başlık ele alınmıştır. Çalışmanın bu kısmında Osmanlı'dan Cumhuriyete geçirilen değişim ve dönüşümler aktarılmıştır. Osmanlı'da sıbyan ve medrese temelli eğitim sistemi ve ders içerikleri üzerinde durulmuştur. 17.yy'da bu kurumlarda ciddi gerilemeler meydana geldiğinden bahsedilmiştir. Bu gerileme eğitim sistemine de yansımıştır. İkinci kısımda *Eğitimde Kırılma Noktası: Tanzimat Dönemi* adlı başlıkta eğitimdeki kırılma noktası üzerinde durulmuştur. Nitekim Tanzimat'a kadar geleneksel eğitim verilirken Tanzimatla birlikte modern eğitim çabalarıyla birlikte gelenekçilik ve modern eğitimin olduğu ancak eğitimde bir birliğin olmadığı dönem olduğu anlatılmıştır. Üçüncü kısımda *İkinci Meşrutiyet Dönemi Tartışmalarında Tevhid-i Tedrisat Fikri Gündemde* adlı başlık altında eğitimin birleştirilmesi fikrinin tartışılmaya başlaması üzerinde durulmuştur. Bu dönemde İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte eğitim krizinin çözülmesi için yapılan girişimlerden bahsedilmiştir İlk olarak eğitimde birliğin sağlanması yönünde görüşler belirtildi. Cumhuriyetle birlikte Milli eğitimin sağlanmasına yönelik görüşlerin ortaya çıkmasıyla artık ülke eğitiminin gündeminde laik eğitim tartışılmaya başlanmıştır. Yazar, azınlık okulları hakkında genel bir değerlendirme yaparak devlet denetiminin bu okullarda yeterli olmadığını belirtmiştir. Eğitim hakkında İttihat ve Terakki Cemiyeti döneminde yapılan yasalar hakkında bilgiler verilmiştir. 1917'de Ziya Gökalp tarafından eğitimin millileştirilmesi görüşüne değinilmiştir. Dördüncü kısımda *Tevhid-i Tedrisat Meselesinde Dini Eğitim Tartışmaları* adlı başlık ele alınmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti döneminde başlayan millileştirme sisteminin Meclis içi tartışmalarından bahsedilmiştir. Söz konusu tartışmalar içinde dini eğitimin arka plana itildiğine dair muhalif görüşler bulunurken milli eğitimin olması gerektiği yönünde

görüşlerin mevcudiyetinden bahsedilmiştir. Beşinci kısımda *Tevhid-i Tedrisat için Atılan Resmi Adımlar* adlı başlığı ele alınmıştır. Temmuz 1921 Maarif Kongresinde Atatürk'ün milli bir eğitim isteğinin laik eğitimin ilk sinyalleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda 1923'te Misak-ı Maarif yayınlanarak eğitimde bütünlük yaratılacağı açıklanmıştır. Sonraki süreçlerde Atatürk'ün eğitim hakkındaki konuşmaları yazılmıştır. Altıncı kısımda *Tevhid-i Tedrisat Yasası Kabul Ediliyor (3 Mart 1924)* adlı başlıkta eğitimde birlik sağlayarak tek bir elden idaresini sağlayan Tevhid-i Tedrisat Kanunun kabul edilme süreci işlenmiştir. Nitekim çalışmada eğitimde birlik sağlayan kanunun kabul edilmesinde eğitimin kalitesizliği, farklı nesil yetiştirilmesi gibi faktörlerin etkili olduğu açıklanmıştır. 2 Mart'ta Meclis'e sunulan yasa 3 Mart'ta kabul edilmiş ve kanuna imza atan milletvekilleri de çalışmada belirtilmiştir. Yedinci kısımda *Tevhid-i Tedrisat Yasası Uygulanmaya Başlıyor* adlı başlıkta kanunun uygulanmaya başlanması üzerine durulmuştur. Yasanın gerekliliği üzerine medreselerin kapatılmasına karar verilerek yaşaya karşı muhalif isimler bastırılmıştır. Maarif Bakanı Vasıf Bey'in kanun hakkında basına verdiği mülakattan bahsedilmiştir. Bundan sonraki süreçte Heyet-i İlmiye kurulu ders kitaplarında padişahı öven yazıları kaldırılmış ve yerine Cumhuriyet ile ilgili bilgiler verilmiştir. Sekizinci kısımda *Tevhid-i Tedrisat Yasası ve Ulusal Eğitim* adlı başlıkta 1928'de Latin harflerine geçiş süreci ve okuma yazma öğretmek için Millet Mekteplerinin kuruluşu anlatılmıştır. Ulusal eğitimi destekleyen kurum ve kuruluşlar kurularak eğitimde eşitlik yaratılmıştır. Dokuzuncu kısımda *Tevhid-i Tedrisat Yasasından Günümüze Değişen Bazı Uygulamalara Dair* başlıkta kanunun değişen uygulamalarına işaret edilmiştir. Bunlardan ilki Atatürk döneminde eğitim politikalarının tek parti sistemi üzerine entegre edilirken İnönü döneminde ise milliliğin yanında evrensellikte eklenmiştir. Çok partili süreçte ise CHP dönemine ait eğitim kurulları kapatılarak yeni bir sürece girilmiştir. CHP döneminde dinden arındırılırken çok partili dönemde dini okulların sayısında artış olmuştur.

Sonuç kısmında yazar bir devletin güçlü olmasını sağlayacak nedenlerden birinin askeri olduğu kadar eğitiminde bu denli önemli olduğunun vurgusunu yapmıştır. Nitekim Osmanlı Devleti'nde ekonomik krizin olması, büyük devletlerin ülke üzerindeki çıkarları, sürekli savaşların olması ülkenin çöküşünü hızlandırdığını ifade etmiştir. İmparatorlukta yaşanan en büyük tezatlığın iki başlı bir eğitimin sisteminin olmasından kaynaklandığı belirtilmiştir. Cumhuriyet döneminde ilk kez eğitim tek elden idare edildiği anlatılmıştır. Yazar karma eğitime geçilerek kadın-erkek ilişkisinde eleştirilmesini aciz bir eleştiri şeklinde değerlendirmiştir. Çalışmanın ekinde ise Tevhid-i Tedrisat Kanunun maddeleri yer almaktadır. Nitekim Osmanlı'dan günümüze genel bir değerlendirilmesi yapılan eğitim sisteminin laik eğitime geçiş aşamaları verilirken bu süre zarfında çeşitli kanunlar çıkarılması, Meclis içinde cereyan eden konuşmalar aktarılmıştır. Eğitimde laikliğe geçiş çeşitli girişimler neticesinde 1924'te sağlanabildiği anlaşılmıştır.

Sonuç olarak eğitim hakkında genel değerlendirme yapılan giriş kısmında konu hakkında kaynak kullanımı daha geniş tutulabilirdi. Yazar kaynak kullanımında daha çok kendi çalışmalarını kullanmıştır. Çalışma bütününde basına daha çok yer verilebilirdi.

5-Atatürk Döneminde Türkiye'nin Laikleşmesi

Prof. Dr. Mevlüt Çelebi tarafından kaleme alınan beşinci bölüm (s. 275-302) giriş ve 3 kısımdan oluşmaktadır. Giriş kısmında Osmanlı Devleti döneminde başlayan çağdaşlaşma hareketinin var olanın üzerine yenisini eklemek şeklinde olduğu için beklenenin alınmadığı ifade edilmiştir. Yazar Osmanlı döneminde çeşitli modernleşme çabalarına rağmen devletin ayakta kalamayarak yıkıldığını ifade etmiştir. Bu durumun en önemli sebebini ise imparatorluğun çok uluslu yapıda olmasına bağlamıştır. Yani bu ulusların artık imparatorluktan ayrılma süreçlerinin geldiğinin göstergesi olarak sunulmuştur. Osmanlı da uygulanan zayıf modernleşme çabalarına rağmen modernleşme hareketlerinin Cumhuriyet sürecindeki laikleşmeye katkısı olduğunu savunmuştur. Birinci kısımda *Siyasetin Laikleşmesi* adlı başlıkta Atatürk'ün ülkeyi geriye götüren tüm kurumları kaldırarak yeni kurumların kurulması sürecinden bahsedilmiştir. 1922'de Saltanatın kaldırılması akabinde 1923'te Cumhuriyet ilan edilerek Atatürk'ün çağdaş bir devlet kurma girişimleri başladı. Yazar çalışmada “dinde zorlama yoktur”, “Dileyen iman etsin, dileyen küfre girsin” ayetlerinden örnekler vererek dinde özgürlük olduğunu belirterek bunu laiklik ilkesi ile bağdaştırmıştır. Yani dinde özgürlük var, laiklikte de özgürlük vardır, biçiminde farklı bir bakış açısı ile ele alınmıştır. Laik olma yönünde atılan büyük bir adım olan 3 Mart 1924 tarihli yasa ile Halifelik kaldırılmıştır. Yazar, halifeliğin başlangıçta tüm İslam âlemini bir arada tutan bir kurum olmadığını, Muaviye dönemiyle birlikte ayrıştırıcı ve mezhepçi bir yapıya büründüğünü belirtmiştir. Yazar bazı tespitlerde bulunarak 1922 yılında halifeliğin siyasi yetkilerinden arındırılmış bir dini kurum olarak kaldığını söylemiştir. Ancak çalışmanın başka bölümlerinde “içi boş siyasi bir kurum” olarak nitelendirilerek “dini bir kurum” olmadığı defalarca yinelenmiştir. Halifeliğin kaldırılması ile Kudüs ve Mısır'da halifelik ilan edilmişse de destek görmediğini aktaran yazar günümüzde bu tarz duygusal yaklaşımların ortaya çıksa dahi bu isteğin karşılık bulmayacağını belirtmiştir. Bu yönden gayet yerinde bir tespit yapılmıştır. Laiklik adımlarının atılmasının toplum nazarında Atatürk'ün dine karşı olduğuna dair düşüncelere yol açmıştır. Yazar Atatürk'ün dine karşı olmadığını şayet dine karşı olsaydı Diyanet İşleri Başkanlığının kurulmayacağını ya da din adamı yetiştirmek için okulların kurulmasına müsaade edilmeyeceğini belirtmiştir. Yine Atatürk'ün dine ve din adamlarına karşı olmayarak sadece dinin siyasete alet edilmesine karşı olduğunu savunmuştur. Diyanet İşleri Başkanlığının kurularak dini hizmetin yanı sıra dinin de kontrol altında olduğunu söylemiştir. Bölümün ikinci kısmında *Hukukun Laikleşmesi* adlı başlıkta hukukun geçirdiği laik süreç üzerinde durulmuştur. Nitekim bu kısımda yazar 1924 Anayasasında “Türkiye Devletinin dini, İslam'dır” maddesinin yer almasının laiklik ile uyuşmasa da dönemin şartları gereği Anayasada yer aldığını belirtmiştir. Bu durum 1928'de din maddesi kaldırılarak düzeltilmiştir. Siyasetin laikleştirilmesinden sonra Hukukun laikleştirilmesi yönünde birtakım adımlar atılmıştır. 1925'te Ankara Hukuk Mektebi kurulmuş, 1926'da Medeni Kanun kabul edilmek suretiyle hukuk anlayışı laikleştirildi. Çalışmanın üçüncü kısmında *Sosyal Hayatın Laikleşmesi* başlığı altında yazar Atatürk'ün özel günlerde şehitler için Kur'an okutulması ve dine bakışını anlatmıştır. Nitekim siyasetin ve hukukun laikleşmesi sağlanırken bir tarafta sosyal hayatın laikleşmesi çabaları aktarılmıştır. Laik olmak aynı zamanda görüntü itibarıyla da laik olmak gerekirdi. Dolayısıyla 1925'te Şapka ve Kıyafet Kanunu çıkarılarak fesin atılması sağlanmıştır. Nitekim siyaset ve hukuk alanında laiklik girişimleri yapılırken sosyal hayat üzerine yapılan laiklik çabalarına ciddi tepkiler gelmiştir.

Bunlardan biri de Şapka ve Kıyafet Kanunu içindir. Yazar bunun sebebinin din ve kıyafet arasındaki bağlantı şeklinde değerlendirmiştir. Aynı durum Osmanlı döneminde de fesin kabul edilmesine yönelik tepkiler şeklinde olmasını gelenekçi bir tepki olduğunu savunmuştur. Bir diğer laikleşme çabaları ise takvim, uluslararası saat, ölçü birimleri ve hafta sonu tatili gibi Batıya ayak uyduracak yeniliklerdi. Laiklik hakkında yazılan çok çeşitli kaynaklar bulunmaktadır. Çalışmada bu kaynaklara yer verilerek çalışmanın zenginleştirilmesi sağlanabilirdi.

Bölüm yazarı Çelebi, sonuç kısmında değerlendirmesinde laikliğin dini bir serbestlik sağlayarak ister inançlı ister inançsız bütün kesimlere bir seçim hakkı tanıdığını belirtmiştir. Nitekim Osmanlı döneminde laik yaşam benimsense de hem dini hem laik bir oluşum vardı. Bu ikilikten ötürü başarı olunamayarak Atatürk döneminde başarılmıştır. Yazar laikliğin dinsizlik olarak yorumlanmasına karşı çıkarak kişinin inançlı, ancak yaşayış tarzının laik olabileceği görüşünü savunmuştur.

6-Atatürk, Din ve Laiklik

Prof. Dr. Behçet Kemal Yeşilbursa tarafından kaleme alınan altıncı bölüm (s. 303-314) 2 giriş ve 1 kısımdan oluşmaktadır. Giriş kısmında Atatürk'ün laiklik görüşünün istismar edildiğini ve Atatürk'ün tam manasıyla anlaşılmadığını belirten yazar Atatürk'ün dine karşı olumsuz sayılabilecek hiçbir açıklamasının olmadığını söylemiştir. Birinci kısımda *Kendi Sözleriyle Atatürk'ün Din Anlayışı* adlı başlıkta Atatürk'ün din hakkında yaptığı açıklamalardan alıntılar yapmıştır. Atatürk'ün yaptığı açıklamalarla milletler için dinin gerekli olduğunu, İslam dininin son din olduğunu ve İslam'ın hoşgörü olduğunu söylemiştir. Yazar, Atatürk'ün Hz. Muhammed'e övgülerde bulunarak büyük bir komutan olduğunu anlatmıştır. Yine Atatürk tekkelerin kaldırarak ülkenin şeyhlerin değil uygarlığın ülkesi olduğunu söylemiştir. İkinci giriş kısmında laikliğin tanımlaması yapılırken diğer dillerde geldiği anlamlar açıklanmıştır. Bu kısımda Atatürk'ün geri kalmış bir toplumda laikliği benimsemesine neden olan durumlar açıklanarak Erzurum ve Sivas kongresinde ve oluşturduğu Anayasalarda laiklik temelini atan "milli egemenlik" gibi kavramlara yer verilmiştir. Laiklik ilkesi çerçevesinde atılan adımlardan bahsedilmiştir.

Yazar Atatürk'ün din hakkındaki görüşlerini açıklayarak okuyucuya Atatürk'ün laik bir görüşte aynı zamanda dine hoşgörü olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Çalışmada Atatürk eksenindeki laiklik üzerine kaynaklar incelenmiştir. Atatürk'ün laikliği ülkemizde bazı kesimler tarafından tam mahiyetiyle anlaşılmasa da yazarın sadece bazı kaynaklar üzerinde durması yerine, laikliğe anlatan farklı çizgideki yazarların kaynaklara yer verilebilirdi. Nitekim "laikliği" sadece laikliği savunan laik kimselerin ifadeleriyle değil en çok çarpıştığı din açısından ele alınabilmesinin laikliğin muhteiyatının daha iyi anlaşılacağı kanaatindeyiz.

7-Sonsöz

Eserin sonsöz bölümünde ise 3 Mart 1924 yasaları olan 3 tasarı hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin dönüm noktası olduğu belirtilen 3 Mart 1924 Yasalarının ülkeyi çağdaş yaptığına değinilmiştir. Eğitim laik bir usul ve tek elden idare edilebilir hale getirilirken Diyanet İşleri Başkanlığı ile Genelkurmay Başkanlığının siyasetin

dışında tutulduğuna değinilmiştir. Aynı kanunla Atatürk'ün yapacağı devrimlerinde önündeki en büyük engelin halifelik kurumu olduğundan bahisle halifeliğin kaldırıldığı ifade edilmiştir. Atatürk laikliği bugün bile tam anlamıyla anlaşılamamıştır. Editörün de ifade ettiği gibi, laiklik esasen bir özgürlük anlayışıdır.

Sonuç

Söz konusu çalışma Hz. Muhammed'in vefatıyla birlikte halife kim olacak? tartışmaların yaşandığı 632 yılından kaldırıldığı tarih olan 3 Mart 1924'e kadar halifelikten laikliğe geçiş aşamalarının verildiği editörlü bir çalışma olmuştur. Çalışmanın bütününde belirli kalıplar üzerinde durularak okuyucuyu ikna çabaları göze çarpmaktadır. Bunlardan biri halifeliğin dini bir metinde geçmeyerek siyasi bir kurum olduğundan defalarca kez bahsedilmiştir. Burada varılmak istenen netice aslında hilafetin dini olmadığı için kaldırılmasında da bir mahsur yoktur, şeklinde bir düşünceye yöneltmektedir. Aynı şekilde laikliğin dinsizlik olmadığı hem Müslüman hem laik bir kişi olunabileceği belirtilmiştir. Atatürk'ün devamlı dine yönelik açıklamaları verilerek dine karşı olmadığı ortaya konulmaktadır. Yine çalışmada Atatürk'ün başından itibaren tıpkı Cumhuriyet gibi Laiklik ilkesini önceden tasarladığını vakti geldiğinde uygulamaya koyduğu anlaşılmaktadır.

Eser halifeliğin kurulmasından ilgasına kadar genel bir perspektif sunarak günümüzde bile hala tartışılan kanunları bir bütün halinde ele almakta ve okuyucuya inceleme fırsatı vermektedir. Siyasi bir kurum olan Halifelik saltanat rejimi haline getirilerek tarih boyunca birçok aşama geçirmiştir. Osmanlı Devleti döneminde ise Sultan aynı zamanda Halife idi. Her ne kadar eserde halifelik için "içi boş siyasi bir kurum" olarak nitelendirilse de aslında "dini boyutu olan siyasi bir kurumdu."

Çalışmanın bir bölümünde "içi boş siyasi bir kurum" olan ve "dinsel bir kurum" olmayan şeklinde belirtilirken bir başka bölümünde ise halifeliğin 1922 yılında "dini bir kurum" olarak nitelendirilmesi okuyucu da dini bir kurum mu? yoksa siyasi bir kurum mu? şeklinde kafa karışıklığına neden olabilmektedir. Nitekim Osmanlı Devleti döneminde dini ve siyasi şekliyle kullanılmıştır. Eserde I. Dünya Savaşı'ndan sonra Halifenin düşmanlarla iş birliği yapması halifeliğin gerçek manada "içi boş siyasi bir kurum" haline geldiği belirtilmektedir. Bunu iyi bir şekilde gören Mustafa Kemal kendisinden başka hiç kimsenin cesaret edemeyeceği yazarların ifadesi ile "içi boş siyasi kurumu" 1924'te tereddütsüz ortadan kaldırarak tepkilerin odağı haline gelse de yaptığı eşsiz bir devrim hareketiydi. Hiç kimsenin düşünmeye dahi cesaret edemeyeceği bu devrim hareketi Mustafa Kemal tarafından gerçekleştirilmiştir.

3 Mart 1924 Yasalarının 100. yılına armağan olarak hazırlanan eser, bu tarz çalışmalara daha çok ihtiyacın olduğu günümüzde bir boşluğu doldurmakta, bilim alanına katkı sunmaktadır. Bu çalışma Halifelik nedir? Neden kaldırıldı? Laiklik nedir? Laiklik dinsizlik midir? Neden gerekliydi? sorularına yanıt veren bir çalışma olmuştur. Son cümle olarak, 3 Mart 1924 yasası Cumhuriyet Türkiye'sinde modern bir yolun önünü açmıştır. Atatürk'ün 100 yıl önce açtığı modern yolda temel hedef 100 yıl sonra değil yüzlerce yıl sonraya kadar modern yolu izleyebilmektir.